

Республіканський принцип як ключова засада сучасного конституціоналізму

О. Литвинов

суддя Вищого спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних і кримінальних справ

Категорія «республіка» є однією з ключових у конституційному праві, більше того, республіканська форма правління, без сумніву, є ключовим принципом сучасного конституціоналізму і засадою конституційного ладу України. Республіканізм належить до головних конституційних цінностей, а його інститут відображений на конституційному рівні як через засади конституційного ладу, так і через окремі елементи конституційного статусу людини і громадянина, порядок формування вищих органів державної влади, систему їх взаємодії. Республіканський принцип відіграє ключову роль у розумінні сучасного конституціоналізму, він тісно пов'язаний з іншими конституційними засадами, зокрема з принципами демократичної і правової держави.

Ключові слова: форма правління, засади конституційного ладу, республіка, республіканізм, конституціоналізм.

Форма правління в тій чи іншій країні зумовлює специфіку здійснення всіх державно-правових процесів. Традиційно республіка та монархія визначаються як два різновиди форм правління. Водночас сьогодні у вітчизняній літературі спостерігається певна криза в розумінні принципу республіканізму.

Який же зміст ми маємо сьогодні вкладати в категорію «республіка»? Використовуючи традиційні уявлення теоретиків держави про республіку, вчені, як правило, ігнорують конституційні аспекти зазначеної проблематики. Водночас категорія «республіка» є однією з ключових у конституційному праві, більше того, республіканська форма правління, без сумніву, є ключовим принципом сучасного конституціоналізму і засадою конституційного ладу України.

Як зазначає А. Заєць, особливо важливими для розуміння природи української держави є її фундаментальні конституційно-правові чинники: *державність, республіканське правління, демократія, соціальна держава, правова держава*. Вони формують основу конституційно-правового ладу, надають державі організованого вигляду, унормовують і обмежують її. Конституція України як акт найвищої юридичної сили, закладаючи ці принципи в основу конституційного ладу, надає їм формоутворюючого і структуровизначаючого значення для держави та державної влади¹.

Існуюча республіканська форма правління та її різновид істотним чином впливають як на формування, так і на діяльність органів публічної влади. Це дуже просто пояснити тим, що, по-перше, сама конституція встановлює певні механізми формування і контролю за діяльністю таких органів, а, по-друге, поточне галузеве

¹ Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. — К. : Парламентське вид-во, 1999. — С. 93.

законодавство, керуючись найвищою юридичною силою Конституції, детально регламентує статус названих органів¹.

У вітчизняній навчальній літературі приділено не так багато уваги питанням республіканського устрою нашої держави. Коли аналізуються засади конституційного ладу, то серед іншого зазначається, що «принцип республіканської форми держави полягає в такій організації державної влади (формі правління), за якої глава держави (президент) обирається народом або парламентом шляхом прямих або непрямих виборів на певний строк»². До цього додається, що «принцип республіканської форми правління передбачений статтею 5 Конституції України і впливає із того, що Президент України обирається громадянами України шляхом прямих виборів на п'ять років»³. В інших випадках ця засада конституційного ладу характеризується в аспекті того, який саме різновид республіканської форми правління передбачений чинним Основним Законом⁴.

На думку О. Кушніренка, закріплюючи республіканську форму правління українська Конституція робить чіткий вибір із двох форм правління, відомих сучасним державам: республіки та монархії. Україна проголошена республікою, що означає виборність і змінюваність глави держави — президента. Втім у Конституції не визначений вид республіканської форми правління, що є серйозною вадою, особливо протягом останніх років, коли форма правління в Україні неодноразово змінювалася з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську і навпаки⁵.

На думку М. Цвіка, визначення України як республіки свідчить про непридатність для неї монархічної форми правління та про її прихильність демократичним ідеалам. На відміну від монархії, в республіці влада не може здійснюватись одноосібно; вона складається з системи державних органів, у формуванні яких більшу або меншу участь бере народ⁶.

Російські дослідники, аналізуючи конституційне положення про республіканську форму правління, наголошують на таких її визначальних рисах. По-перше,

¹ Кушніренко О. Г. Республіканська форма правління та її вплив на формування (діяльність) органів публічної влади // Публічна влада в Україні та конституційно-правовий механізм її реалізації : мат-ли наук.-прак. конф. — Харків, 28 верес. — 2011 р. / Нац. акад. правов. наук України, Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого», НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування НАПрН України. — Х. : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого», 2011. — С. 73.

² Конституційне право України / за ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. — К. : Укр. центр прав. студій, 1999. — С. 76.

³ Совгіря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. — К. : Юрінком Інтер, 2007. — С. 88.

⁴ Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України. — К. : Правова єдність, 2009. — С. 152.

⁵ Кушніренко О. Г. Зазн. праця. — С. 72.

⁶ Конституція України : наук.-практ. коментар / редкол. : В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. — 2-ге вид., переробл. і допов. — Х. : Право, 2012. — С. 33.

це обрання вищих органів влади населенням країни, по-друге — встановлення відповідальності цих органів перед сувереном¹.

Однак у зарубіжній літературі спостерігається зовсім інше сприйняття цієї важливої засади конституціоналізму. Цікавим є підхід німецьких вчених, які розглядають конституційний принцип республіканського ладу крізь призму тих небезпек, на відвернення яких він був спрямований історично. Такий підхід дає змогу розглядати деякі небезпеки, від яких держава може вберегти конституційний принцип свого республіканського ладу, а разом із тим побачити ті елементи державності, що особливо піддані цим небезпекам.

Насамперед республіканський принцип не допускає жодної релігійної або ідеологічної легітимації, оскільки його зміст склався в боротьбі з нею в минулому і зі спробами відновити її в сьогоденні або в осяжному майбутньому².

Небезпекам догматичної ідеології та радикалізму насамперед піддаються принципи більшості та легальності, бо якраз їм не в змозі підкоряти свої дії люди, беззаперечно впевнені у своїй правоті. Обидва ці принципи є частиною республіканського принципу організації механізму влади. Із нього випливає, що всі органи влади мають обиратися більшістю, а право керувати отримує лише той, хто обраний таким чином. Із нього випливає також, що в колегіальному органі рішення приймається більшістю. Права меншості можуть перешкоджати певним діям, але не мають диктувати загальний курс політики³.

Як вважає американський конституціоналіст Д. Елі, в сучасній конституційній юриспруденції республіканська традиція належить до джерел конституційних цінностей⁴. Який юридичний сенс може мати республіканська традиція як конституційна цінність?

Аналізуючи моделі тлумачення конституцій, С. Шевчук виокремлює неінтерпретаційну модель, що дає змогу суддям вийти за межі писаного тексту Конституції і застосовувати навіть норми та принципи, які не містяться у писаному документі, але які відбивають незмінні та фундаментальні цінності суспільства і його політичної системи. Це, для прикладу, принципи республіканського правління або безпосередньої дії природних прав людини. Зазначені принципи, які діалектично виводяться з концепції Конституції, накладають певні обмеження на здійснення державної влади⁵.

Судові органи конституційного контролю час від часу безпосередньо посилаються на республіканську традицію як на підставу для ухвалення своїх рішень. Так, у 1971 році Конституційна рада Франції визнала неконституційним закон, який диспропорційно обмежував свободу об'єднань громадян. Мотивуючи рішення, Конституційна рада послалася на конституційні принципи, Декларацію

¹ Научно-практический комментарий к Конституции Российской Федерации. — М. : Спарк., 2001. — С. 25.

² Государственное право Германии : в 2-х т. / Б. Н. Топорнин (овт. ред.) ; сокр. пер. нем. семитом. изд. — М. : Ин-т государства и права РАН, 1994. — Т. 1. — С. 25.

³ Там само. — С. 26.

⁴ Цит. за: Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції : навч. посіб. — Х. : Консум, 2002. — С. 42.

⁵ Шевчук С. Зазн. праця. — С. 219–220.

прав людини та громадянина 1789 року, преамбулу до Конституції Четвертої Республіки та «республіканську традицію». Орган конституційного контролю дійшов висновку, що «закони не є вираженням спільної волі до того моменту, доки вони не відповідають Конституції»¹.

Взагалі республіку, що у Новий час почала розумітися як форма правління, можна пов'язати з ідеєю конституціоналізму. Саме тоді виникає сучасне розуміння республіканського принципу як форми державного правління. Тоді ж, у Новий час, в епоху становлення сучасного ринку і буржуазних капіталістичних відносин набула сучасного розуміння та матеріалізувалася ідея конституціоналізму як особливого способу закріплення засад організації суспільства і держави, а також правового статусу особи у вищому правовому акті. Перші ідеологи конституціоналізму розглядали конституцію як особливий закон, що має обмежувати персоніфіковану (уособлену в людях, а не в законі) державну владу, стимулювати виробництво і торгівлю, гарантувати демократичний лад, захищати органічні (невідчужувані) права і свободи людини².

У цілому, після Французької революції, конституціоналізм став загальноприйнятною формою легітимації влади. Французька конституція 1791 року передбачала існування конституційної монархії, тоді як американська, що з'явилася за чотири роки до цього, — республіки³.

Аналізуючи цінності конституціоналізму, В. Речицький розглядає республіканізм фактично як гарантію органічного конституціоналізму. Вчений зазначає, що в об'єднаній Європі республіканізм на конституційному рівні забезпечує захист ринку⁴.

Деякі сучасні конституції надають особливого значення республіканській формі правління, встановлюючи її незмінність. Уперше незмінність конкретного положення була передбачена у Франції актом 1884 року. Тогочасну конституцію цієї держави доповнили застереженням, за яким республіканська форма правління не могла бути предметом перегляду. Недопустимість зміни республіканської форми правління в наш час визнана основними законами багатьох держав, включаючи чинну Конституцію Франції 1958 року (стаття 89)⁵. «Республіканська форма правління не може бути предметом перегляду» — зазначено також у статті 139 Конституції Італії 1947 року.

Застосування терміна «республіка» в конституціях зарубіжних країн сьогодні набуло великого масштабу. Пов'язано це з тим, що у чинних нині конституціях, як правило, зафіксовані характеристики конкретної держави, зокрема названі її

¹ Henkin L. *Revolutions and Constitutions* // Louisiana Law Review. — 1989. — P. 1033. Цит. за: Шевчук С. Зазн. праця. — С. 141, 290.

² Конституційна юрисдикція : підруч. / за ред. докт. юрид. наук, доц. Ю. Г. Барабаша та докт. юрид. наук, проф., академіка НАПрНУ А. О. Селіванова. — Х. : Право, 2011. — С. 26.

³ Ваславский Я. И. Конституционные условия для демократии : сравнительный анализ. — М. : МГИМО, 2008. — С. 41–42.

⁴ Речицький В. Прості цінності конституціоналізму // Критика. — 2011. — Число 1–2 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://krytyka.com/cms/front_content.php?idart=1018

⁵ Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм : моногр. — К. : Юридична фірма «Салком» ; Юрінком Інтер, 2005. — С. 60.

форми («унітарна», «федеративна», «республіка», «монархія» тощо), зазначено інші характеристики («демократична», «соціальна», «правова», «світська», «ісламська», «мусульманська», «арабська», «індуїстська»)¹.

Проте, як зазначає В. Шаповал, термін «республіка» не завжди свідчить про реальну державну форму. Республіками часто йменують територіальні утворення, що виникли внаслідок збройної агресії, анексії, сепаратизму тощо і не визнані як суверенні держави. У Росії назву республіки має частина суб'єктів федерації. У певних пострадянських країнах (Азербайджан, Грузія, Узбекистан, Україна) цей термін вживається у назві територіальних автономій².

Сьогодні відповідно до Конституції України до складу України входить Автономна Республіка Крим. Вважаємо застосування терміна «республіка» при позначенні територіальних автономій не зовсім вдалим, і в перспективі можна порушувати питання про відмову від нього. Проте детальніший розгляд цього питання виходить за межі нашого дослідження.

З'ясовуючи юридичний зміст республіканського принципу, розглянемо його конституціоналізацію на прикладі Основного Закону Федеративної Республіки Німеччина.

На відміну від статті 1 Веймарської конституції, яка проголошувала, що «Німецька держава є республікою», чинний Основний Закон Німеччини 1949 року не містить відповідного положення. Відповідно до абзацу першого статті 20 визначено республіканську форму держави для федерації: «Федеративна Республіка Німеччина є демократичною і соціальною федеративною державою». Отже, республіканський принцип впливає із самої назви держави — «Федеративна Республіка Німеччина»³.

Крім того, в абзаці першому статті 28 говориться, що конституційний устрій земель має відповідати основним принципам республіканської, демократичної, правової і соціальної держави в дусі Основного Закону. Визнання республіканського начала як конституційного принципу впливає і з абзацу третього статті 79, яка не допускає легальної відмови держави, що спирається на Основний Закон, від республіканської форми правління.

Слово «республіка» є непорушним і збереглося в повній назві Основного Закону відповідно до його реального змісту і як данина демократичному, соціальному пафосу республіканської традиції. Воно має той самий конституційно-правовий зміст, що і стаття 1 Веймарської конституції: держава, що спирається на Основний Закон, є республікою; доповнення ж, що вводиться абзацом третім статті 79, означає, що держава має залишатися такою увесь час її існування⁴.

¹ Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм : моногр. — К. : Юридична фірма «Салком» ; Юрінком Інтер, 2005. — С. 110.

² До питання форми державного правління в Україні : пошук моделі // Право України. — 2009. — № 10. — С. 5.

³ Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / пер. с нем. — М. : Юрид. лит., 1981. — С. 68.

⁴ Государственное право Германии : в 2-х т. / Б. Н. Топорнин (отв. ред.) ; сокр. пер. нем. семитом. изд. — М. : Ин-т государства и права РАН, 1994. — Т. 1. — С. 24.

У землях ФРН республіканський принцип чітко виражений лише в конституціях Баден-Вюртемберга, Гессена і Нижньої Саксонії. У Баварській Конституції застосовано термін «вільна держава», в інших землях (крім Рейнланд-Пфальца) республіканське правління визнано побічно — шляхом проголошення їх частинами Федеративної Республіки Німеччина. Згідно ж зі статтею 28 Основного Закону всі землі повинні бути республіканськими¹.

К. Хессе вирізняє широке (раннє) і вузьке розуміння поняття «республіка». На думку вченого, відповідно до широкого розуміння республіка означала «спільну справу» (*res-publica*). Вся державна влада мала своїм джерелом спільність і була зобов'язана слугувати «загальному благу» (*salus publica*). Згідно з формулою І. Канта, «вільні люди і рівні піддані одночасно є громадянами», які не знають іншого підпорядкування, окрім як підпорядкування конституції і закону, і які наділяються публічними правами, особливо правом участі в законодавстві — ось справжня і вільна держава на противагу деспотії, в якій немає нічого, крім сваволі носія влади. У вузькому сенсі республіка розуміється як форма правління, що протиставляється монархії. Причому рішення на користь республіки не допускає такого розуміння сутності державної влади, що сягає корінням у монархічний принцип, ґрунтується на ідеї вчення про державу, що розглядає державну владу й сьогодні як необмежену і дану до конституції².

Отже, за К. Хессе, республіка як форма правління протиставляється монархії не тільки в формальному сенсі, а й у змістовному; республікою однозначно не можна вважати державу, у якій державна влада є необмеженою.

При цьому К. Хессе вбачає в Основному Законі ФРН втілення двох значень поняття республіки: широкого і вузького. Широке розуміння частково збігається зі змістом демократії та правової держави, з яким воно пов'язане історично, а саме в думках про «спільну справу» і обов'язках правлячих щодо загального блага, однак республіканський елемент і в межах цього ладу зберіг значення позитивного керівного принципу. У вузькому значенні цього поняття внаслідок того, що принципи статті 20 Основного Закону не підлягають жодній зміні (абзац третьої статті 79), наголос на республіку означає те, що перехід до монархії шляхом зміни конституції виключається.

Як зазначають німецькі вчені, республіканський принцип в широкому значенні є частиною конституційного поняття «основи вільного демократичного ладу». Воно утворює фундамент цього ладу, який захищається законодавцем від будь-яких посягань шляхом встановлення правила: партії, інші об'єднання та окремі особи, які вчиняють подібні посягання, усуваються від участі в політичному житті (абзац другий статті 9; стаття 19; абзац другий статті 21), а судді в таких випадках повинні усуватися від посад (абзац другий статті 98). Для захисту від подібних посягань законодавець допускає навіть визначення обмеження прав і свобод громадян (абзац перший статті 10, абзац другий статті 11), передбачає створення спеціальних відомств (пункт 106 статті 73), дозволяє застосування збройних

¹ Государственное право Германии : в 2-х т. / Б. Н. Топорнин (отв. ред.) ; сокр. пер. нем. семитом. изд. — М. : Ин-т государства и права РАН, 1994. — Т. 1. — С. 24.

² Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / пер. с нем. — М. : Юрид. лит., 1981. — С. 69.

сил (абзац четвертий статті 87а) і опір громадян таким зазіханням (абзац четвертий статті 20)¹.

Поняття республіки, закріплене в конституційному праві ФРН, містить такі ознаки: відмова від будь-якого незалежного і тривалого володіння державною владою, заснованого на індивідуальному праві; орієнтація державного ладу ФРН на людський розум і досвід; створення державних органів на основі узгодження інтересів правителів із непорушністю громадянських свобод; формування державних органів шляхом вільних виборів і на обмежений термін, здійснення ними влади на основі конституції, закону і права; «краще розуміння» справи або «велика очевидність» рішень не можуть бути підставою права, на якому будується система управління. Умовами збереження республіки є особиста участь людей в управлінні державою та їхні громадянські чесноти².

Вважається, що існування республіканського ладу в широкому розумінні забезпечують такі статті Основного Закону:

стаття 4 — свобода віросповідання, совісті та світогляду передбачає в принципі нейтралітет держави в цій сфері, тобто її незалежність від будь-яких доводів «вищого порядку», що можуть використати у своїх особистих інтересах цілком лояльні громадяни;

абзац другий статті 20 — державна влада здійснюється через спеціальні державні органи;

статті 38, 39, 54, 63 — особи, наділені владними повноваженнями, обираються на обмежений термін;

абзаци четвертий, п'ятий статті 33; статті 97, 98 — у виконавчих органах та судах владні повноваження здійснюються особами, що перебувають на державній службі;

абзац третій статті 20 — здійснення будь-яких функцій державної влади пов'язане законом і правом.

На нашу думку, перелічені ознаки можуть бути застосовані й до конституційної характеристики республіканського устрою України, будучи при цьому удосконаленими, доповненими і адаптованими до української конституційної моделі.

Цікавим є конституційний досвід Польщі. Перший розділ її Конституції 2 квітня 1997 року має назву «Республіка» і закріплює загальні засади, тобто фактично республіка розуміється досить широко. Відповідно до статті 1 Конституції Республіка Польща є загальним благом усіх її громадян³. Незважаючи на те, що Конституційний Трибунал жодного разу не дав визначення загального блага, у своєму Рішенні від 3 липня 2001 року він зазначив, що першою підставою, за якою можуть бути обмежені права особи, є загальна безпека, зокрема в галузі оборони⁴.

¹ Государственное право Германии : в 2-х т. / Б. Н. Топорнин (овт. ред.) ; сокр. пер. нем. семитом. изд. — М. : Ин-т государства и права РАН, 1994. — Т. 1. — С. 25.

² Государственное право Германии : в 2-х т. / Б. Н. Топорнин (овт. ред.) ; сокр. пер. нем. семитом. изд. — М. : Ин-т государства и права РАН, 1994. — Т. 1. — С. 27.

³ Конституция Республики Польша от 2 апреля 1997 года [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm>

⁴ Complak's commentary on the Constitution of Poland [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://complak.com/en/category/all/>

Конституція США не містить спеціальної згадки про республіканську форму правління, проте в розділі 4 статті IV зазначається, що Сполучені Штати гарантують кожному штату в цьому Союзі республіканську форму правління і захищають кожного з них від вторгнення, а за клопотанням законодавчих зборів або виконавчої влади, коли законодавчі збори не можуть бути скликані, — і від внутрішнього насильства.

Натомість величезне значення поняттю республіки надається у Конституції Франції, оскільки замість поняття держави вона оперує поняттям республіки. Так, відповідно до статті 1 Конституції Французької Республіки від 4 жовтня 1958 року Франція є неподільною, світською, демократичною і соціальною Республікою.

Таким чином, республіканізм належить до ключових конституційних цінностей, а сам інститут республіканізму відображений на конституційному рівні як через засади конституційного ладу, так і через окремі елементи конституційного статусу людини і громадянина, порядок формування вищих органів державної влади, систему їх взаємодії. Республіканський принцип відіграє ключову роль у розумінні сучасного конституціоналізму, він тісно пов'язаний з іншими конституційними засадами, зокрема з принципами демократичної і правової держави.

Литвинов А. Н. Республиканский принцип как ключевая основа современного конституционализма. Категория «республика» является одной из ключевых в конституционном праве, более того, республиканская форма правления несомненно является ключевым принципом современного конституционализма и основой конституционного строя Украины. Республиканизм принадлежит к главным конституционным ценностям, а его институт отражен на конституционном уровне как через основы конституционного строя, так и через отдельные элементы конституционного статуса человека и гражданина, порядок формирования высших органов государственной власти, систему их взаимодействия. Республиканский принцип играет ключевую роль в понимании современного конституционализма, он тесно связан с другими конституционными принципами, в частности с принципами демократического и правового государства.

Ключевые слова: форма правления, принципы конституционного строя, республика, республиканизм, конституционализм.

Lytvynov O. Republican Principle as a Basic Principle of Modern Constitutionalism. The category «republic» is one of the basic in constitutional law, moreover, the republican form of government is undoubtedly a basic principle of modern constitutionalism and the constitutional order of Ukraine. Republicanism is one of the constitutional values, and the institute of republicanism is reflected through the principles of the constitutional system, and through the individual elements of the constitutional status of man and citizen, formation of higher authorities, system of their interaction. The republican principle plays a key role in understanding modern constitutionalism, it is closely related to other constitutional principles, including the principles of democracy and rule of law.

Key words: government, constitutional principles, republic, republicanism, constitutionalism.